

มโนทัศน์สภาวะองค์ประธาน (Subjectivity)
และศักยภาพกระทำการ (Agency):
การถกเถียงในแวดวงสตรีศึกษาและศาสนาร่วมสมัย

อนุสรณ์ อุณโณ

คณะสังคมวิทยาและมานุษยวิทยา มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์

Anusorn Unno

Faculty of Sociology and Anthropology, Thammasat University

E-mail: anusorn.unno@gmail.com

สภาวะองค์ประธาน (Subjectivity) และศักยภาพกระทำการ (Agency) เป็นมโนทัศน์สำคัญในทางสังคมศาสตร์ที่มีพลวัตค่อนข้างสูงโดยเฉพาะในช่วงสามทศวรรษที่ผ่านมา โดยการเปลี่ยนแปลงครั้งสำคัญเกิดขึ้นจากข้อเสนอของ Michel Foucault ที่ว่า “องค์ประธานก่อตัวขึ้นผ่านปฏิบัติการทำให้อยู่ใต้อาณัติ หรือ (ในลักษณะที่เป็นอิสระกว่า) ผ่านปฏิบัติการปลดแอก ปฏิบัติการเสรีภาพ”¹ (Foucault, 1988: 50) ทั้งนี้ก็เพราะว่าก่อนหน้านี้การอภิปรายเกี่ยวกับการก่อตัวขององค์ประธานอยู่ภายใต้การขับเคลื่อนกันระหว่างมโนทัศน์ “องค์ประธานที่ก่อตัวขึ้นเอง” (constituting subject) หรือโดยสมัครใจ กับ “องค์ประธานที่ถูกก่อขึ้น” (constituted subject) หรือโดยถูกกำหนด (Frisk, 2009: 9) ทว่าข้อเสนอของ Foucault ชี้ให้เห็นถึงความเป็นไปได้ที่องค์ประธานจะก่อตัวขึ้นเองขณะกำลังถูกก่อขึ้น เป็นข้อเสนอที่เขาพัฒนาขึ้นในงานช่วงท้าย โดยเฉพาะในหนังสือ *The Use of the Pleasure* (1985) หลังจากถูกวิพากษ์วิจารณ์ว่าได้ลดทอนมนุษย์ลงเป็นเพียงเรือนร่างที่เฉื่อยชาในงานก่อนหน้านี้ คือ *Discipline and Punish* (1979) โดยข้อเสนอนี้ของเขาหรือที่เรียกว่ามโนทัศน์ Subjectivation ได้รับความสนใจและนำไปขยายต่ออย่างกว้างขวางโดยเฉพาะในแวดวงสตรีศึกษาและศาสนา²

Mahmood นักมานุษยวิทยาที่ศึกษาสตรีในศาสนาอิสลาม เสนอว่ามโนทัศน์ Subjectivation ของ Foucault ซึ่งมีลักษณะขัดกันในตัว เพราะกระบวนการและเงื่อนไขในการทำให้บุคคลตกอยู่ใต้อาณัติเป็นช่องทางให้บุคคลเกิดความตระหนักในอัตลักษณ์ของตนและเป็นผู้กระทำการในเวลาเดียวกัน (Mahmood, 2005: 17) มีประโยชน์ในการทำความเข้าใจศักยภาพกระทำ

การที่หันไปจากตัวแบบคู่ตรงข้ามจำพวกการบังคับและการโค่นล้มบรรทัดฐาน เพราะแทนที่จะจำกัดศักยภาพกระทำการไว้ที่การต่อต้านความสัมพันธ์ทางอำนาจที่ดำรงอยู่ โน้ตชนนี้กระตุ้นให้เราคิดถึงศักยภาพกระทำการในแง่ของ ศักยภาพและทักษะที่จำเป็นสำหรับการกระทำเชิงศีลธรรมซึ่งผูกกับระเบียบ วินัยที่องค์ประธานถูกก่อตั้ง (เพ็งอ้าง: 29) เป็นการชี้ให้เห็นว่าศักยภาพกระทำการ ไม่ได้เป็นเพียงแค่คำพ้องของการต่อต้านความสัมพันธ์เชิงครอบงำ หากแต่เป็น ศักยภาพสำหรับการกระทำที่การทำให้อยู่ได้อำณัติได้ก่อให้เกิดขึ้น (เพ็งอ้าง: 17-18)

Mahmood เห็นว่าความเข้าใจศักยภาพกระทำการเช่นนี้ช่วยให้เข้าใจ ปฏิบัติการของผู้หญิงในอาณาบริเวณศาสนาได้ดีกว่าทฤษฎีสตรีนิยม (กระแสหลัก) และแนวคิดเสรีนิยมฆราวาส เพราะองค์ประธานเชิงการเมืองของทฤษฎีสตรีนิยมยังคงเป็นประเภทปลดแอก ศักยภาพกระทำการถูกเข้าใจผ่านตัวแบบ คู่ตรงข้ามจำพวกการทำให้อยู่ได้อำณัติและการโค่นล้ม (Mahmood, 2005: 14) หรือเป็นศักยภาพที่จะตระหนักในผลประโยชน์ของบุคคลที่ขัดกับขนบธรรมเนียม ประเพณี (เพ็งอ้าง: 8) จึงละเลยการกระทำที่ไม่เข้ากับตรรกะการกดขี่และการต่อต้าน (เพ็งอ้าง: 14) และมองขบวนการเคลื่อนไหวทางศาสนาของผู้หญิง ว่าเป็นการเข้าสู่อาณาบริเวณที่นิยามโดยผู้ชายโดยอาศัยไวยากรณ์ของการอยู่ได้อำณัติผู้ชาย

อย่างไรก็ดี Mahmood เสนอว่าการอยู่ได้อำณัติจริยธรรมสตรี เช่น ความเหนียวอาย ความสุภาพเรียบร้อย และการถ่อมตน เป็นเงื่อนไขสำคัญ สำหรับการมีบทบาทสาธารณะทางศาสนาและการเมืองที่เพิ่มขึ้นของผู้หญิง (Mahmood, 2005: 5-6) หรือกล่าวอีกนัยหนึ่ง การยอมจำนนต่อสิทธิอำนาจ บางประการเป็นเงื่อนไขสำหรับการบรรลุศักยภาพขององค์ประธาน (เพ็งอ้าง: 31) ศักยภาพกระทำการไม่ได้เกิดแต่ในการกระทำที่ต่อต้านบรรทัดฐาน หากแต่ยังอยู่ในวิธีการที่บุคคลอาศัยอยู่ในบรรทัดฐานด้วย (เพ็งอ้าง: 15) Mahmood อาศัยแนวคิดนี้ในการศึกษา “การเมืองของความเคร่งครัดศรัทธา” (The Politics of Piety) ของขบวนการมัสยิดสตรีอียิปต์ในเขตเมือง และพบว่าผู้หญิง เหล่านี้ไม่ได้มองตัวแบบความประพฤติในฐานะการกำหนดทางสังคมที่พ้นจากการ บังคับบุคคล หากแต่มองศักยภาพ เป็นนั่งร้านที่ตัวตนถูกสร้างขึ้น (เพ็งอ้าง: 148) ถึงแม้ปฏิบัติการของพวกเธอไม่ได้ต่อต้านสิทธิอำนาจผู้ชายและศาสนา อิสลามกระแสหลัก แต่ก็ก่อให้เกิดการเปลี่ยนแปลงในความสัมพันธ์ระหว่างเพศ

การเรียนการสอนศาสนาอิสลาม และสถาบันทางสังคมของมัสยิดในประเทศ อียิปต์ (เพ็งอ้าง: 15, 153)

อย่างไรก็ดี McNay นักปรัชญาสายสตรี มีความเห็นต่อแนวคิด Subjectivation ของ Foucault ต่างออกไป เธอเห็นว่าการเข้าใจการก่อตัวขององค์ประธาน (Subjectification) ในลักษณะวิภาษวิธีระหว่างอิสราภาพกับพันธนาการตามอย่าง Foucault ส่งผลให้ด้านลบของการทำให้ตกอยู่ใต้อาณัติได้รับอภิสิทธิ์ในทฤษฎีการสร้างอัตลักษณ์ และส่งผลให้ทฤษฎีอัตลักษณ์มีลักษณะเป็นส่วนเสีย (McNay, 2000: 2) ซึ่งไม่เพียงแต่เป็นการลดองค์ประธานลงเป็นผู้รับการกำหนดจากภายนอกที่เฉื่อยชา หากแต่ยังส่งผลให้ความเข้าใจเกี่ยวกับศักยภาพกระทำการคับแคบ ติดอยู่ในแง่ลบของการต่อต้านหรือโค่นล้มบรรทัดฐานหลัก ไม่สามารถอธิบายความสัมพันธ์ที่ไม่ได้มีลักษณะขัดแย้ง ตรงข้าม หรือครอบงำได้ (เพ็งอ้าง: 77-78) และไม่สามารถอธิบายได้ว่าปัจเจกบุคคลอาจตอบสนองต่อความสัมพันธ์ทางสังคมที่ซับซ้อนในลักษณะสร้างสรรค์หรือเหนือการคาดหมายอย่างไร (เพ็งอ้าง: 161) จึงจำเป็นจะต้องมีทฤษฎีศักยภาพกระทำการที่แม่นยำและยืดหยุ่นกว่าสำหรับการอธิบายแรงจูงใจและวิธีการที่แตกต่างหลากหลายที่ปัจเจกบุคคลและกลุ่มปลุกปล้ำ ปรับใช้ และเปลี่ยนรูปความหมายและทรัพยากรทางวัฒนธรรม โดยเฉพาะอย่างยิ่งคือจำเป็นจะต้องมีมีโนทัศน์ศักยภาพกระทำการที่รอบด้านกว่าสำหรับการอธิบายว่าผู้หญิงกระทำการอย่างเอกเทศอย่างไรทั้งที่ถูกรัดรั้งด้วยพันธนาการทางสังคม และพวกเขาอาจจะกระทำการอย่างไรในบริบทการปรับโครงสร้างเพศภาวะ (เพ็งอ้าง: 4-5)

McNay เสนอว่ากระบวนทัศน์การก่อตัวองค์ประธานและศักยภาพกระทำการเชิงก่อเกิด (a generative paradigm of subjectification and agency) สามารถคลี่คลายปัญหาคู่ตรงข้ามต่าง ๆ ได้ไม่ว่าจะเป็นสัญลักษณ์/วัตถุ อัตลักษณ์/ไม่อัตลักษณ์ จิต/สังคม เพราะเป็นการเคลื่อนย้ายจากการกำหนดมาเป็นการพิจารณาด้านก่อเกิดของการก่อตัวองค์ประธาน ศักยภาพกระทำการก่อตัวขึ้นในฐานะศักยภาพที่จะสร้างตัวแบบพฤติกรรมใหม่หรือไม่คาดคิดมาก่อน (McNay, 2000: 18-21) เธอเห็นว่า “ความสร้างสรรค์ของการกระทำ” (creativity of action) มีความโดดเด่นในกระแสหนึ่งของทฤษฎีภาคพื้นทวีป โดยเฉพาะในงานของ Bourdieu, Ricoeur และ Castoriadis ซึ่งพยายามหนีจากตัวแบบเชิงกำหนดของศักยภาพกระทำการด้วยการเสนอ

การสร้างองค์ประธานในฐานะกระบวนการก่อเกิดในลักษณะต่าง ๆ (เพ็งอ้าง: 23 และดู 31-154 สำหรับการอภิปรายแนวคิดของบุคคลทั้งสาม) แม้ว่าจะไม่มีการงานของคนใดเสนอประเด็นดังกล่าวได้ครบถ้วนสมบูรณ์ในตัวเอง (เพ็งอ้าง: 161) ขณะเดียวกัน McNay แง่ว่าทฤษฎีเชิงก่อเกิดของการก่อตัวองค์ประธานไม่ได้ต้องการแทนที่ หากแต่ต้องการเสริมกระบวนการที่ค้นเชิงลบที่ปรากฏเด่นชัดในงาน Foucault ที่ปิดกั้นด้านที่กระตือรือร้นและเลื่อมพรายของศักยภาพกระทำการ (เพ็งอ้าง: 164) เป็นการเสนอทฤษฎีศักยภาพกระทำการที่มีพลวัตกว่าในการสำรวจว่าตัวแสดงทางสังคมอาจปรับตัวหรือตอบสนองในรูปลักษณะที่กระตือรือร้นต่อความไม่แน่นอนที่มาจากระเบียบสังคมที่มีความแตกต่างเพิ่มขึ้นอย่างไร (เพ็งอ้าง: 161)

แม้ Mahmood และ McNay จะมีความเห็นต่อแนวคิด Subjectivation ของ Foucault ต่างกัน แต่นักมานุษยวิทยา เช่น Frisk (2009) ได้อาศัยแนวคิดของบุคคลทั้งสองเป็นแนวทางในการศึกษาสตรีมุสลิมชาวมาเลเซียควบคู่กัน เธอเสนอว่ามโนทัศน์สตรีนิยมจำพวกองค์ประธานเชิงปลดแอกและศักยภาพกระทำการเชิงโค่นล้มมีข้อจำกัด เพราะละเลยปฏิบัติการบางด้านของผู้หญิงที่ไม่สามารถเข้าใจได้ด้วยตรรกะการกดขี่ครอบงำและการต่อต้านชัดเจน การปฏิบัติศาสนาของผู้หญิงภายในศาสนาอิสลามกระแสหลักไม่จำเป็นต้องทำทนายโครงสร้างชายเป็นใหญ่ ขณะเดียวกันผู้หญิงก็ไม่ใช้เหยื่อของขบวนการฟื้นฟูศาสนาอิสลาม ฉะนั้น แทนที่จะพิจารณาการเรียนรู้และการปฏิบัติศาสนาของผู้หญิงมาเลเซียในฐานะการต่อต้านระเบียบสังคมชายเป็นใหญ่ จิตสำนึกจอมปลอม หรือการซึมซับการกดขี่ไว้ข้างใน เธอพิจารณาสิ่งเหล่านี้ในฐานะวิธีการที่ผู้หญิงใช้ในการพัฒนาศักยภาพกระทำการของพวกเธอในบริบทศาสนาอิสลามกระแสหลัก

Frisk ศึกษาการสร้างองค์ประธานและศักยภาพกระทำการของสตรีมุสลิมมาเลเซียในสองลักษณะ ลักษณะแรกคือการบ่มเพาะตนเป็นองค์ประธานทางศาสนาที่เคร่งครัดศรัทธา หรือการเป็น Mukmin (ผู้เชื่ออย่างแท้จริง, true believer) ของผู้หญิงมุสลิมผ่านการเรียนรู้และการปฏิบัติศาสนาอย่างเคร่งครัดซึ่งเปิดโอกาสให้พวกเธอสามารถต่อรองและปรับเปลี่ยนความสัมพันธ์ในครอบครัว เพราะการเป็น Mukmin ซึ่งเป็นความรับผิดชอบส่วนบุคคลต่อพระเจ้า ได้เน้นย้ำความเท่าเทียมกันระหว่างหญิงชายต่อพระเจ้าแม้จะอยู่ภายใต้

สังคมชายเป็นใหญ่ ขณะที่การศึกษาคัมภีร์นอกจากจะช่วยให้พวกเขาสามารถถกเถียงกับผู้ชายโดยเฉพาะสามีในประเด็นศาสนา ยังเปลี่ยนคุณลักษณะของพวกเขามากที่ถูกผูกกับกิเลสตัณหา (Nafsu) เป็นผู้มีเหตุผลและปัญญา (Akal) สลับกับผู้ชาย (Frisk, 2009: 173-174) ไม่นับรวมว่าความเคร่งครัดศรัทธาเป็นเกณฑ์สำคัญสำหรับความชอบธรรมทางศาสนา (เพ็งอ้าง: 83) ความจำนงของพระเจ้ามีความสำคัญเป็นลำดับแรก ส่วนความจำนงของสามีและบิดามีความสำคัญรองลงมา และสามารถต่อรองหรือปรับเปลี่ยนได้หากขัดกับจำนงของพระเจ้า (เพ็งอ้าง: 179)

ลักษณะที่สองคือการเข้าไปมีบทบาทในกิจกรรมทางศาสนา โดยเฉพาะอย่างยิ่งคือการจัดพิธี Majlis Doa ทั้งนี้ก็เพราะว่าขณะที่ครูในชั้นเรียนศาสนาหากไม่ใช่ผู้ชายก็เป็นผู้หญิง ผู้นำการประกอบพิธี Majlis Doa มักเป็นผู้หญิง (Frisk, 2009: 149) พวกเขาสามารถประกอบพิธีกรรมนี้ได้โดยไม่ต้องอาศัยความช่วยเหลือจากผู้มีอำนาจหน้าที่ทางศาสนาผู้ชาย เพราะความที่พวกเขามีความรู้ศาสนามากขึ้น นอกจากนี้ ด้วยความที่พิธี Majlis Doa มีลักษณะคล้ายงานเลี้ยงหรือ Kenduri ในชนบท ซึ่งเป็นส่วนหนึ่งของธรรมเนียมหรือ Adat ซึ่งขบวนการฟื้นฟูศาสนาอิสลามพยายามจะแยกออกจากศาสนาอิสลาม การที่พวกเขาจัดพิธีนี้ในมัสยิดจึงเป็นการขยับเส้นแบ่งระหว่างธรรมเนียมกับศาสนาภายใต้กระแสการฟื้นฟูศาสนาอิสลามในเขตเมือง ควบคู่ไปกับการขยับเส้นแบ่งระหว่างหญิงชาย (เพ็งอ้าง: 153-154) Frisk สรุปว่าด้วยการอาศัยวาทกรรมและปฏิบัติการแห่งความเคร่งครัดศรัทธาตามหลักการศาสนาอิสลามสตรีมาเลเซียสามารถต่อรองความสัมพันธ์ระหว่างเพศ กำหนดชีวิตในลักษณะที่สอดคล้องกับศาสนาอิสลามกระแสหลัก รวมทั้งปรับเปลี่ยนศาสนาอิสลามในประเทศมาเลเซีย เช่น การสร้างพื้นที่ผู้หญิงในมัสยิดซึ่งปกติถูกครอบงำโดยผู้ชาย และการเพิ่มพื้นที่ให้ผู้หญิงเข้าสู่ตำแหน่งทางศาสนามากขึ้น (เพ็งอ้าง: 184-187)

เช่นเดียวกับกรณีสตรีในศาสนาคริสต์ Mack (2003) เสนอว่าสตรีนิกายควอเกอร์ (Quaker) ยืนยันว่าการกระทำของพวกเขาไม่ใช่การแสดงออกซึ่งเจตจำนงของตัวเอง แต่เป็นการแสดงออกซึ่งการเคารพเชื่อฟังพระเจ้า โดยเธอเสนอว่า “หากเราคิดถึงศักยภาพการกระทำทั้งในฐานะศักยภาพที่จะกระทำการอย่างมีประสิทธิภาพและการเลือกกระทำอย่างเสรี เราอาจกล่าวได้ว่าการกระทำ

ของสตรีเควกเกอร์มีประสิทธิผลแต่ไม่ได้ตั้งใจ [...] สตรีเควกเกอร์นิยาม ศักยภาพกระทำการไม่ใช่ในฐานะเสรีภาพที่จะทำในสิ่งที่พวกเธอต้องการ หากแต่เป็นเสรีภาพที่จะทำในสิ่งที่ถูกต้อง และเมื่อสิ่งที่ถูกต้องถูกกำหนดโดยสัจธรรมหรือพระเจ้ารวมทั้งโดยสติสัมปชัญญะของบุคคล ศักยภาพกระทำการจึงหมายถึงทั้งความเคารพเชื่อฟังและเสรีภาพที่จะเลือกทำ” (Mack อ้างใน Frisk, 2009: 13) ในทำนองเดียวกัน Griffith (2000) เสนอว่าขณะที่สตรีคริสเตียนอเมริกันเหนือมักถูกวาดภาพว่าเป็นผู้มีส่วนในการทำให้ตนเองตกเป็นเหยื่อหรือว่าเป็นผู้ซึมซับความคิดเรื่องการยอมจำนนเข้าไว้ภายในตัวเสียเอง ทว่าสตรีเหล่านี้ยืนยันว่าการยอมจำนนได้พาพวกเธอไปสู่เสรีภาพและการเปลี่ยนแปลง เพราะการยอมจำนนต่อพระเจ้าในฐานะบุตรสาวของพระองค์ได้ช่วยบรรเทาความเจ็บปวดและความเศร้าโศก รวมทั้งปรับเปลี่ยนชีวิตสมรสของพวกเธอ เป็น “ศักยภาพกระทำการผ่านตัวแทน” (mediated agency) โดยผ่านการยอมจำนนต่อพระเจ้าที่ช่วยให้พวกเธอได้รับเสรีภาพและมีส่วนในการกำหนดการเปลี่ยนแปลง (Griffith อ้างใน Frisk, 2009: 13-14)

อย่างไรก็ดี แม้การพิจารณาการก่อตัวองค์ประธานและศักยภาพกระทำการในเชิงก่อเกิดจะช่วยให้เข้าใจความคิดและปฏิบัติการศาสนาของผู้หญิงได้ ชับซ้อนและเลื่อมพรายยิ่งขึ้น แต่ยังไม่สามารถอธิบายได้ว่าองค์ประธานที่ก่อขึ้นจะเป็นที่ตระหนักหรือยอมรับแค่นั้นและศักยภาพกระทำการที่ได้มาจะเป็นที่ตระหนักและสัมฤทธิ์ผลเพียงใด เนื่องจากไม่ได้นำคุณลักษณะของแหล่งอ้างอิงอำนาจหรืออีกนัยหนึ่งคือองค์อธิปัตย์ (Sovereign) มาร่วมพิจารณา ทั้งนี้ก็เพราะว่าศักยภาพกระทำการของสตรีที่เคร่งครัดศรัทธาจะสัมฤทธิ์ผลก็แต่เฉพาะในศาสนิกชนที่เคารพยำเกรงพระเจ้าเหมือนกัน ทว่าแทบไม่มีความหมายหรืออำนาจใดในคนต่างศาสนาหรือว่าไม่ได้เชื่อในพระเจ้า การจะพิจารณาว่าองค์ประธานที่ก่อขึ้นและศักยภาพกระทำการที่ได้มาจะเป็นที่ตระหนักและสัมฤทธิ์ผลเพียงใดจึงจำเป็นจะต้องนำคุณสมบัติขององค์อธิปัตย์มาร่วมพิจารณาด้วย ดังที่ Anusorn (2018: 221-235) ชี้ให้เห็นว่าขบวนการมุสลิมในชายแดนภาคใต้ประเทศไทยสร้างความเป็นพสกนิกรที่จงรักภักดีผ่านการประดับข้อความ “เรารักนายหลวง” บนพานพุ่มสำหรับพิธีเปิดการแข่งขันกีฬาในการมีปฏิสัมพันธ์กับเจ้าหน้าที่รัฐอย่างเสมอหน้า เพราะความที่เห็นว่าเจ้าหน้าที่รัฐตระหนักในอำนาจอธิปัตย์ของพระมหากษัตริย์เช่นกัน

เชิงอรรถ

- ¹ ดัชนีฉบับภาษาอังกฤษ “...the subject is constituted through practices of subjection, or, in a more autonomous way, through practices of liberation, of freedom...”
- ² นอกจากนี้ Ong (2003) นักมานุษยวิทยา ได้นำแนวคิด Subjectivation ของ Foucault (เทคโนโลยีอำนาจที่ใช้ในการบ่มเพาะบุคคล (Subjection or Subject Making) เป็นเงื่อนไขและช่องทางให้บุคคลได้สร้างตัวตน (Self-Making) ขึ้นมาในเวลาเดียวกัน) ไปปรับใช้ในการศึกษาผู้อพยพชาวกัมพูชาในประเทศสหรัฐอเมริกา เธอเสนอว่าขณะขึ้นต่อการควบคุมและพึ่งพา บุคคลก็ยึดโยงอยู่กับอัตลักษณ์ของตนโดยความรู้ว่าตนคือใคร เช่น ขณะขึ้นต่อระเบียบกฎเกณฑ์ที่บ่มเพาะให้พวกเขาเป็นชนกลุ่มน้อย แรงงาน และผู้มีศีลธรรมในฐานะพลเมืองอเมริกัน ผู้อพยพชาวกัมพูชาได้สร้างตัวตนของพวกเขาขึ้นบนฐานของการสำนึกว่าตนเป็นชาวพุทธ กัมพูชาด้วยการปรับขยายเทคโนโลยีการปกครองที่บางครั้งก็ขัดกับวัตถุประสงค์ของรัฐบาลอเมริกัน

บรรณานุกรม

ภาษาอังกฤษ

- Anusorn Unno, 2018. *“We Love Mr King.”: Malay Muslims of Southern Thailand in the Wake of the Unrest*. Singapore: ISEAS Publishing.
- Foucault, M. 1979. *Discipline and Punish: The Birth of the Prison*. Harmondsworth: Penguin.
- Foucault, M. 1985. *The Use of the Pleasure*. Harmondsworth: Penguin.
- Foucault, M. 1988. “An Aesthetics of Existence,” in Lawrence Kritzman (ed.), *Politics, Philosophy, Culture: Interviews and Other Writings 1977-1984*. London: Routledge.
- Frisk, S. 2009. *Submitting to God: Women and Islam in Urban Malaysia*. Copenhagen: NIAS Press.
- Griffith, M. R. 2000. *God’s Daughters: Evangelical Women and the Power of Submission*. Berkeley and Los Angeles, CL: University of California Press.
- Mack, P. 2003. “Religion, feminism, and the problem of agency: reflections on eighteen-century Quakerism”, *Signs: Journal of Women in Culture and Society*, 29(1).

- Mahmood, S. 2005. *Politics of Piety: The Islamic Revival and the Feminist Subject*. Princeton, NJ: Princeton University Press.
- McNay, L. 2000. *Gender and Agency: Reconfiguring the Subject in Feminist and Social Theory*. Cambridge: Polity Press.
- Ong, A. 2003. *Buddha is Hiding: Refugees, Citizenship, the New America*. Berkeley and Los Angeles, CL: University of California Press.